

Yonatan Goldshtein:

Hvordan opstod stødet?

Stødet er et unikt lydligt fænomen i det danske sprog. Fonologen Jens Pedersen Høysgaard beskrev det (i 1747) som ”et lidet hik”, og det artikuleres faktisk ligesom et hik ved en kompleks bevægelse i struben, der ofte involverer sammentrækning eller et decideret strubelukke. Denne lille lyd adskiller stedordet *ham* [ham] fra slangens *ham* [ham'] og den vilde *tiger* [¹ti:ə] fra en flad *10'er* [¹ti:ə].¹ Om et ord har stød eller ej bestemmes af et sæt regler, der er så komplekst, at sprogforskeren Louis Hjelmslev kaldte stødet for ”hovedproblemet i dansk fonologi”. Disse ord går ikke kun på stødets distribution, men i lige så høj grad på stødets historie: hvordan er det overhovedet opstået?

Stødet, som vi kender det, findes som sagt kun i dansk. Men hvis vi vil forstå stødets historie, må vi kigge på de sprog, som dansk er tættest i familie med. Norsk og svensk har det lydlige fænomen, som vi kalder tonale accenter: ordforrådet kan inddeles i to grupper på baggrund af deres tonale adfærd. Vi refererer til disse to grupper som accent-1- og accent-2-ord. Fordelingen af accent 1 svarer i høj grad til stødet i dansk og accent 2 i store træk til fraværet af stød, se tabel 1 nedenfor. Stødet markeres her med et ' efter den lyd, hvor stødet falder og accenten med et hævet tal før ordets trykstærke stavelse.

Dansk	Svensk
¹ar'm	¹arm
¹ar'men	¹armen
¹arme	²armar
¹stem'	¹stäm
¹stemme	²stämma
be¹stem'me	be¹stämma

Figur 1. Stød i dansk og accent i svensk

Udover norsk og svensk mod nord findes de tonale accenter også i nogle af de sydligste danske dialekter, bl.a. i Østsjælland og på Ærø. Hvis vi antager, at det danske stødsystem er historisk forbundet med det tonale accentsystem, kan vi tage første skridt mod at forstå stødet historie ved at kigge på landkortet. Da det danske stødområde er omgivet af sprog og dialekter med tonal accent, må vi formode, at den tonale accent er ældst og stødet en nyere udvikling. Stødet må være opstået et sted i det danske område og langsomt have fortrængt de tonale dialekter. Svensk og norsk forblev upåvirkede af denne nydannelse, men kun enkelte danske dialekter stod imod og fremstår nu som stødløse enklaver på dialektkortet. Hvis stødet skulle være ældst, stod man med den svære opgave at forklare, hvordan det tonale accentsystem opstod både mod nord og syd uafhængigt af hinanden.

I denne artikel fremlægger jeg et bud på, hvordan stødet opstod, og hvorfor stødet opstod netop i dansk. Jeg antager at stødets historie må forstås i tre faser. Først opstod den tonale accent i hele det skandinaviske område. Så udviklede stødet sig som en udtalevariant af accent 1 i bestemte kontekster. Og slutteligt blev stødet enerådende som signal for accentkontrasten grundet infortissvækkelsen i middeldansk. Artiklen er struktureret omkring disse tre faser, men først et par ord om de udfordringer, man kan støde på, når man skriver prosodihistorie.

1. Udfordringerne ved stødhistorie

Selvom skriften ikke afspejler udtalen helt, så er skrevne dokumenter vores vigtigste kilder til lydhistorien. Vi kan med nogen sikkerhed udlede, at det oldnordiske ord *gata* (= gade) havde ændret udtale i middelalderen, siden man begyndte at skrive det *gathæ*. På baggrund af disse ortografiske gengivelser af ordet kan vi give kvalificerede gæt på, hvordan ordets vokaler og konsonanter blev udtalt, og hvordan denne udtale ændrede sig. Skriften siger dog ikke noget om, hvor i ordet der findes tonale stigninger og tonale fald. Vi kan altså ikke med sikkerhed vide noget om sprogets prosodi fra tiden før vi fik lydoptagelser.

Vores stødhistorie kan altså ikke baseres på direkte historisk evidens, så vi må ty til mere indirekte bevisførelse. Vi må trække på generel viden om, hvordan talen frembringes, og hvordan sprog forandrer sig over tid. På baggrund af denne viden må vi oprids

realistiske scenarier for, hvordan den enorme prosodiske variation i de skandinaviske sprog kan have udviklet sig. Teorien skal altså både stå til regnskab over for sprogets fysiske og fysiologiske fundament og over for de faktisk talte nordiske sprog.

2. De tonale accenter opstår

En teori om de tonale accenter er, at de opstod i gammelskandinavisk (ca. 1000-1100 f.v.t.).² En grundlæggende observation om accenternes fordeling er, at accent 1 findes på oldnordiske enstavelsesord og accent 2 på oldnordiske to- og flerstavelsesord. Det forklares bedst ved, at en- og flerstavelsesordene oprindeligt har haft forskelligt grundtonemønster. For at sandsynliggøre denne hypotese kan vi se på, hvordan grundtonemønstrene i nutidige sprog opfører sig.

I de fleste europæiske sprog – og rigtigt mange andre – bestemmes ordenes grundtonemønster i høj grad af, hvor trykket ligger. En trykstærk stavelse forbindes oftest med en høj tone og tryksvage stavelser med lave toner. I enstavelsesord har den talende kun kort tid til at fuldføre den tonale bevægelse, så den høje tone vil ofte ligge relativt tidligt i den trykstærke stavelse. I længere ord har taleren længere tid, og den høje tone vil ofte ligge på grænsen mellem den trykstærke og tryksvage stavelse, nogle gange endda først fuldt realiseret i begyndelsen af den tryksvage stavelse. Eksperimenter har vist, at denne forskel også gør det lettere for tilhøreren at opfange tonerne korrekt, især hvis højtonen i flerstavelsesord forskydes til lidt senere i ordet. Forskellen kan altså være med til at sikre korrekt afkodning af løbende talestrøm.

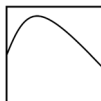
I det oldnordiske substantiv *boð* (= bud) må vi altså forvente, at den høje tone blev nået relativt tidligt i ordet, i participiet *boðin* (= budt; fem.) derimod lidt senere, måske på grænsen mellem første og anden stavelse. Disse to ord blev altså udtalt med forskelligt tonefald som resultat af deres stavelsesantal. Men engang efter år 1000 skete der noget, der forstyrrede dette enkle mønster. En ny type af tostavelsesord opstod af gamle enstavelsesord; enten ved at disse smeltede sammen med et efterfølgende tryksvagt ord, eller fordi svære konsonantgrupper blev opdelt af en støttevokal.

Den efterhængte bestemte artikel *-en* eller *-et* opstod på dette tidspunkt ved sammensmeltning af et substantiv og det efterfølgende

demonstrative pronomenerne *hinn* eller *hitt*. Ordet *boð* efterfulgt af pronominet *hinn*, som sandsynligvis har været tryksvagt, blev til *boðin* (= buddene). På skrift ligner det nye *boðin* præcist participiet ovenfor. Vi kan dog antage, at de (som i moderne svensk og norsk) blev udtalt med forskelligt tonemønster. Se de stiliserede tonemønstre i figur 2.

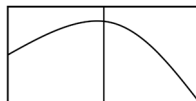
Oprindeligt enstavelsesord

boð (= bud)

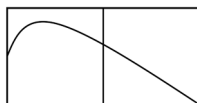
Oprindeligt tostavelsesord

boðin (= budt; fem.)

Nyt tostavelsesord

boðin (= buddene)

Figur 2. Grundtoneforløb efter ordtype

Den anden proces, der førte til opkomst af nye tostavelsesord, var opdelingen af svære konsonantklynger. I stavelser, der sluttede på ustemt + stemt konsonant, blev der indskudt en støttevokal, og dermed skabtes et nyt tostavelsesord, fx *otr* [*otr*] > [*otər*] (= odder).

Et system som vist i figur 1 findes stadig nogenlunde intakt i dele af Sydsverige og Vestnorge, medens det i andre norske og svenske dialekter har udviklet sig i forskellige retninger, så accenterne i dag kan lyde på et væld af forskellige måder. I Danmark udviklede accentsystemet sig i en anden retning. Det tonale modsætningsforhold blev afviklet engang i middelalderen, men inden da opstod stødet som en udtalevariant af accent 1. Hvorfor denne udtalevariant opstod, er emnet for det følgende afsnit.

3. Stødet som udtalevariant

Tidligere forsøg på at forklare stødets opkomst har normalt taget udgangspunkt i selve accentens tonale bevægelse. En kraftig tonal stigning eller et kraftigt tonalt fald kan nemlig forårsage en knirkelyd,

der minder meget om stødet. Selvom denne forklaring i teorien er mulig, så har den en lang række problemer i forhold til at forklare stødets indviklede distribution. Jeg foreslår derfor den alternative teori, at stødets forgænger skal findes i nogle andre fænomener, der forekommer ved ytrings- og ordgrænser. For at anskueliggøre min hypotese må jeg først gennemgå nogle af de grundlæggende mekanismer bag, hvordan tale produceres.

En forudsætning for talen er, at der sendes luft fra lungerne op igennem halsen og videre ud i munden. På sin vej bliver luftstrømmen formet af taleorganerne, og derved skabes de lydlige signaler i talesproget. For at producere stemte lyde kræves der en konstant luftgennemstrømning af en vis styrke, for uden denne kan stemmelæberne ikke opretholde konstant vibration, men en sådan konstans kan være svær at opretholde ved ytringers begyndelse og afslutning (med overgang fra svag til kraftig luftgennemstrømning eller det modsatte). I begge tilfælde kan forekomme en periode kendetegnet ved svag luftgennemstrømning og dermed uregelmæssigheder i stemtheden. Sådanne uregelmæssigheder kan give tilhøreren et indtryk af knirkestemme eller glottalt lukke.

Fordi en sådan svækkelse af stemthed nemt opstår ved ydergrænserne af ytringer og rytmeenheder, kan den anvendes aktivt af den talende til at signalere sådanne grænser. I næsten alle sprog kan denne form for grænsemarkør forekomme foran ord, der starter med en trykstærk vokal. I tjekkisk indskydes et glottalt lukke fx foran alle sådanne stavelser, i engelsk forekommer det meget ofte og i spansk noget sjældnere. Fænomenet kendes på dansk som ”sprængsansats”. Selvom det ikke er lige så udbredt i slutningen af ytringer og ord som i starten, så kendes fænomenet også i den position fra en lang række sprog.³

Disse grænsemarkører har ikke betydningsadskillende funktion i sproget og er derfor ikke obligatoriske. Det betyder dog ikke, at deres optræden er helt tilfældig, da de jo tjener kommunikative formål. Forskning fra forskellige sprog viser, at grænsemarkørerne har større sandsynlighed for at opstå i nogle positioner end andre, ret ensartet på tværs af sprog. Disse positioner svarer i høj grad til dem, hvor stødet opstod på dansk.

Når et enstavelsesord med sætningstryk kommer før et ord uden sætningstryk, kan det være svært for tilhøreren at opfange grænsen imellem de to ord, og de kan fejlagtigt blive tolket som et enkelt ord. Grænsen mellem de to ord kan tydeliggøres ved at indskyde den glottale grænsemarkering, og på tværs af sprog ser vi, at netop hér topper sandsynligheden for en sådan markering. Som nævnt ovenfor opstod den bestemte artikel netop i en sekvens af trykstærkt substantiv + tryksvagt pronomen: oldnordisk *bú* + *hitt*. I løbende tale kan man forestille sig, at grænsen i den oprindelige sekvens kunne markeres med afsvækket stemthed: *bú* 'itt. Da de to ord så faktisk smeltede sammen, var det glottale lukke blevet en del af ordets udtale, og vi ender med en form med stød: *bú*'it. Herved forklares også fænomenet enklisestød, hvor der opstår stød mellem to stødløse ord, når de smelter sammen, fx på thybomål *ved dem* > *veð'əm*. Enklisestød høres i mange dialekter og fandtes også i rigsmålet til engang i 1800-tallet.

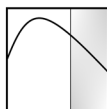
Afsvækket stemthed i forbindelse med vokal kan gøre det sværere for lytteren at opfatte, hvilken vokal der er tale om. Forskning⁴ har vist, at det især går ud over de høje vokalers identitet. Dette kunne meget vel forklare, hvorfor man i østfynsk sjældent finder stød på høje vokaler, fx har de østfynske ord *bi* og *hund* ikke stød som i rigsmålet, men en stigende tonal accent.⁵

På tværs af sprog er der videre en tendens til at sådanne grænsemarkører oftere bruges ved såkaldte indholdsord end ved (relativt betydningsfattige) funktionsord, og vi ser lignende tendenser i stødets distribution: kun sjællandsk har stød i pronominer som *I* og *du*, og i vendsysselsk savner præpositioner stød selv i trykstærk stilling (fx *sæt kaffen* 'på!).

Hvis vi rekonstruerer det danske accentsystem i den tidlige middeldanske periode (ca. 1100-1350), må vi (if. afsnit 2) antage, at der fandtes en tonal ordaccent. Vi kan yderligere antage, at der fandtes en type grænsemarkør, manifesteret ved knirkestemme eller glottalt lukke. Da en sådan markør primært fandtes ved accent-1-ord, kan den have fungeret som et sekundært signal for accentkontrasten. Vi kan anskueliggøre dette system med figur 3, hvor det grå skraverede område markerer det område af stavelsen, der er berørt af knirkestemme.

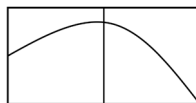
Oprindeligt enstavelsesord

boð (= bud)

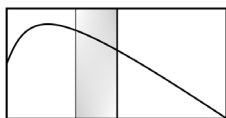
Oprindeligt tostavellesord

boðin (= budt ; fem.)

Nyt tostavellesord

boðin (= buddene)

Figur 3. Ordnes grundtoneforløb kombineret med grænsemærker

4. Tab af den tonale kontrast

Fra omkring år 1200 sker en udvikling i dansk, der for alvor adskiller dansk fra de skandinaviske nabosprog. Hvor man tidligere havde tre forskellige vokaler i tryksvag stilling, nemlig *a*, *i* og *u*, blev denne forskel langsomt afviklet, og alle vokalerne faldt sammen i (svagtryksvokalen) *æ*. For eksempel blev oldnordisk *gata* til dansk *gade*, *morgunn* til *morgen*, *timi* til *time*. På svensk er de tre gamle svagtryksvokaler generelt bevaret: *gata*, *morgon* og *timme*. Jeg antager i det følgende, at denne svækkelse spillede en central rolle ved afviklingen af tonal accentkontrast i dansk og den videre udvikling af stødet.

Det er ikke unormalt, når vi kigger på verdens sprog, at forskellige vokalkvaliteter i tryksvag stilling falder sammen – især i slutningen af ord. Dette kan hænge sammen med den måde, hvorpå sprogene manifesterer trykstyrke. Udover at den trykstærke stavelse karakteriseres af bestemte tonebevægelser og måske øget lydstyrke, vil den normalt også have en smule længere varighed end en tryksvag stavelse. Den styrkelse af trykstærke stavelser, som if. Peter Skautrup indtraf i dansk i perioden 1100-1350⁶, har formentlig medført, at de tryksvage stavelser blev meget korte, sværere at artikulere præcist, og sværere for tilhøreren at identificere.

Hertil kommer, at stavelser i slutningen af ord ofte vil komme til at stå ved ytringsgrænser. Som omtalt i afsnit 3 er denne position

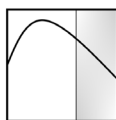
ofte kendetegnet ved udsving i luftgennemstrømningen og dermed svækkelse af stemtheden. Også dette kan have været med til at svække svagtryksvokalernes hørbarhed og tilhørerens identifikation af dem.

Begge de nævnte faktorer har nok spillet en rolle i svækkelsen (og i jysk evt. bortfald) af de danske svagtryksvokaler. Vi kan følge denne udvikling op igennem middelalderen, hvor den sætter sine spor i skriftsproget. En ændring i ordenes tonegang har ikke efterladt sig samme spor, men vi kan sandsynliggøre, at de faktorer, der ændrede vokalerne udtale, også påvirkede tonerne.

Hvis stavelsen bliver kortere, har den talende kortere tid til at artikulere den tonale bevægelse som intenderet, og tilhøreren har kortere tid til korrekt opfattelse af små forskelle i tonernes placering. Da stemthed er en forudsætning for tilstedeværelsen af toner, vil også svækkelse af stemtheden i nogle positioner påvirke opfattelsen af det tonale signal. Vi kan visualisere svækkelsen af det tonale signal som i figur 4, hvor den stiplede linje viser, at det tonale signal er svækket i den trykssvage stavelse og derfor ikke er til megen hjælp i afkodningen af accentforskellen. Den tonale forskel mellem tostavelsses accent-1- og -2-ord bliver med andre ord meget lille, og hovedforskellen på accent-1-ord og accent-2-ord under ét kan nu synes at være tilstedeværelsen eller ej af knirkestemme eller glottalt lukke. Hermed er vejen åbnet for stødet, som vi kender det.

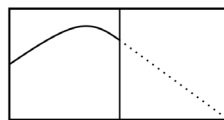
Oprindeligt enstavelsesord

boð (= bud)

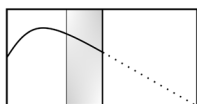
Oprindeligt tostavellesord

boðin (= budt; fem.)

Nyt tostavellesord

boðin (= buddene)

Figur 4. Accentkontrasten efter svækkelse af de trykssvage stavelser

5. Stødets opståen

Stødet opstod altså som en fast bestanddel af bestemte ord i denne periode efter svækkelsen af de trykssvage stavelser. Den kontrast, der tidligere blev udtrykt tonalt, blev nu (tydeligere) udtrykt ved tilstedeværelse eller fravær af stød. Overgangen fra det ene system til et andet foregik med sikkerhed ikke fra dag til dag. Vi må tværtimod antage, at stødet (i løbet af hele den middeldanske periode) langsomt, men sikkert udvidede sit territorium og cementerede sin status som fast bestanddel af sproget.

Som hovedregel bed stødet sig fast i de oprindelige accent-1-ord, der havde lang stemthed i den trykstærke stavelse eller som udviklede dette i løbet af den middeldanske periode. Vi kan kalde den lange stemthed historisk stødbasis. På dette tidspunkt i sproghistorien havde dansk lange og korte lyd, ikke bare ved vokaler, men også ved konsonanter. For at have historisk stødbasis skulle en stavelse have enten en lang vokal eller en kort vokal + lang stemt konsonant (eller konsonantgruppe). I dag har vi fx stød på ordet *guld*, fordi *l*-et var langt i oldnordisk, men ikke i *føl*, fordi *l*-et oprindeligt var kort. Vi kan dog ikke altid på baggrund af den moderne udtale konkludere om en konsonant oprindeligt var lang eller kort. For eksempel blev det gammeldanske *m* forlænget i næsten alle enstavelsesord. Vi finder derfor stød både i *grim*, hvor konsonanten oprindeligt var lang, og i *tom*, hvor den var kort. For ord på *-n*, *-l* og *-r* afslører den nutidige stavemåde ofte, om disse lyde var lange i gammeldansk (*skind*, *guld*, *gård*) og de derfor i dag har stød, eller de var korte (*søn*, *øl*, *bær*) og derfor nu mangler stød. At stemte konsonantgrupper (både oprindelige og siden udviklede) har afsat stød, ses af ord som *kurv* og *vand* (< olddansk *vatn*). I de tostavede accent-1-ord (altså de oprindelige enstavelsesord, der havde udviklet en ekstra stavelse via enklise eller indskud af svagtryksvokal) har endda kort vokal + opr. kort stemt konsonant været tilstrækkelig som stødbasis: *sønne*, *odder*.

I det hele taget ser stødet ud til at have erobret stadig større plads gennem middelalderen og nyere tid, navnlig i østdansk. Sjællænderne udviklede således (i modsætning til fynboer og de fleste jyder) også stød på gamle accent-1-ord med kort vokal + stemt konsonant + ustemt konsonant (fx. *salt*). De har udviklet såkaldt kortvokalstød i bestemt form af gamle accent-1-ord på klusil (fx. *katten*), og de har

udviklet såkaldt nystød i gamle accent-2-ord (!) med kort vokal + lang stemt konsonantgruppe, når disse optræder som efterleddet i sammensætninger og såkaldte præfiksord (fx. *overkomme*, *behandle*).⁷ Nyere forskning tyder endda på, at stødet nu er ved at sprede sig til nye morfologiske positioner hos unge københavnere.⁸

Stødets historie er altså langt fra slut, men en historie, der kan skrives på længe endnu.

Noter:

¹I denne artikel anvendes Danias lydskrift (ikke som i mit PhD-speciale IPA) – ²Oftedal 1952, Bye 2011. For en alternativ analyse, se Riad 1998. – ³Blevins 2008, Garellek 2012. – ⁴Brunner & Zygis 2011. – ⁵Andersen 1958:58 ff. – ⁶Skautrup 1941:241f. – ⁷Vedr. de to sidstnævnte uvidelser af stødbasis, se Ejskjær 1967 hhv. Hansen 1943:106 ff. – ⁸Grønnum, Pharao & Basbøl 2020

Litteratur:

- Andersen Poul (1958): *Fonemsystemet i Østfynsk*. København.
- Blevins, Juliette (2008): Consonant Epenthesis: Natural and Unnatural Histories. I Jeff Good (red.), *Linguistic Universals and Language Change*:79-107. Oxford University Press.
- Bye, Patrik (2011): *Mapping Innovations in North Germanic with GIS*. OSLa: Oslo Studies in Language 3(2):5-29.
- Brunner, Jana & Marzena Żygis (2011): Why do glottal stops and low vowels like each other. *Proceedings of the 17th International Congress of Phonetic Sciences* (ICPhS 17):376-379.
- Inger Ejskjær (1967): *Kortvokalstødet i sjællandsk*. København.
- Garellek, Marc. (2012): Glottal stops before word-initial vowels in American English: distribution and acoustic characteristics. *UCLA Working Papers in Phonetic* 110:1-23.
- Grønnum, Nina & Nicolai Pharao & Hans Basbøll (2020): Stød in unexpected morphological contexts in Standard Danish: An experimental approach to sound change in progress. *Nordic Journal of Linguistics* 43 (2):147-180.
- Hansen, Aage (1943): *Stødet i dansk*. København.
- Oftedal, Magne (1952): Magne Oftedal: On the origin of the Scandinavian tone distinction. *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskab* 16:201-225.
- Riad, Tomas (1988): The Origin of Scandinavian Tone Accents. *Diachronica* 15(1).
- Skautrup, Peter (1944): *Det danske sprogs historie* I. København.